

**XV АСР БИРИНЧИ ЯРМИДА ТЕМУРИЙЛАРНИНГ КЎК ВА ОҚ ЎРДА
БИЛАН СИЁСИЙ АЛОҚАЛАРИГА ДОИР**

Темурийлар салтанатининг ташқи сиёсатида Дашти Қипчоқ ҳудудларидаги давлатлар билан алоқаларни ташкил этиш ва барқарор муносабатларни шакллантириш алоҳида ўрин тутган. Бу Темурийлар давлатининг шимоли-шарқий ва шимоли-ғарбий ҳудудлари бевосита Дашти Қипчоқ билан чегарадош бўлганлиги ва мазкур ҳудудда жойлашган давлатлар билан алоқаларнинг даврий равишда беқарор бўлиб турганлиги билан изоҳланади.

XIV асрнинг бошида Жўжи улуси икки мустақил давлатга: тарихга Олтин Ўрда номи билан кирган Кўк Ўрда (Олтин Ўрда) ва Оқ Ўрдага бўлиниб кетди¹.

Амир Темур (1336-1405) ҳаётлиги даврида бир қисми Темурийлар давлати тасири остида бўлган Дашти Қипчоқ, унинг вафотидан кейин салтанат назоратидан кутилишга уринган айрим чингизий ҳукмдорлар ўртасида кураш майдонига айланди. 1406 йилдан эътиборан Олтин Ўрда давлати амир Идикунинг фаол ҳаракати туфайли ўз кадини тиклай бошлади. Шунингдек, Темурийларнинг ўзаро зиддиятли муносабатларидан усталик билан фойдаланган Амир Идику 1406 йилда Хоразмни босиб олиб², у ерга амир Анкони ҳоким қилиб тайинлади.

Бундай беқарор, мураккаб вазиятда салтанат тепасига келган Шохрух Мирзо (1377-1447) мамлакат бирлигини сақлаш ва хавфсизлигини таъминлаш учун Дашти Қипчоқдаги давлатларнинг сиёсий ҳаётига бевосита ва билвосита аралашишга мажбур бўлди.

Мовароуннаҳрда нисбатан мустаҳкам ҳокимиятни барпо этган Шохрух Мирзонинг Хоразм масаласидаги кейинги фаолияти амир Идику билан олиб бориладиган музокаралар, сиёсий мавқени мустаҳкамлаш билан боғлиқ турли

¹ Б.А. Ахмедов. Государство кочевых узбеков.. М., “Наука” . 1965. ст. 32

² Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский Олтин Урда ва унинг клаши Т. 1956. 334 бет.

ҳаракатлар орқали характерланади.

1409 йилда Олтин Ўрда ҳукмдори бўлган Фўладхон ва амир Идику томонидан кескинлашаётган вазиятни тартибга солиш ва муносабатларни шакллантиришда ташаббусни қўлга олиш мақсадида Шохрух Мирзо ҳузурига элчилар келган. Воқеаларнинг бундай ривожидан манфаатдор бўлган Шохрух Мирзо элчиларни яхши кутиб олган³.

Шохрух Мирзо Кўк Ўрдага Фуладхон ва амир Идикунинг элчиларига қўшиб амир Ҳасан бошчилигида ўз элчиларини юборган. Мазкур элчилик орқали ўз ўғли Муҳаммад Жўки Мирзога амир Идикунинг қизини сўратган. Шу ўринда айтиб ўтиш керак, мазкур сўров ижобий ҳал бўлган ёки йўқ масаласи шу пайтгача тадқиқотларда ўз аксини топмаган. Жумладан, Олтин Ўрда – Темурийлар алоқалари тарихини ўрганган Б.Д. Греков, А.Ю. Якубовский⁴, Б.А. Аҳмедов⁵ каби олимларнинг тадқиқотларида бу ҳақда маълумотлар учрамайди. Фасих Хавофийнинг “Мужмали Фасихий” номли асарида Шохрух Мирзонинг сўрови ижобий ҳал бўлиб, амир Идикунинг Хоним номли қизи Ҳиротга юборилганлиги ҳақидаги маълумотлар мавжуд⁶.

Фикримизча, Шохрух Мирзонинг Кўк Ўрда ҳукумати билан илиқ муносабатларни ўрнатишга интилиши унинг мураккаб ва қалтис вазиятда Хоразм масаласини узил-кесил ҳал қилиш вақти эмаслигини яхши тушунганлигини билдиради. Кейинчалик, Кўк Ўрдага нисбатан қўлланган ташқи сиёсат моҳияти ўзгарди. Қуйидаги икки воқеани Темурийларнинг Олтин Ўрдага нисбатан қўллаган сиёсатининг ўзгаришига туртки булган деб курсатиш мумкин:

1. 1410 йилда Фўладхон вафот этиб, унинг ўрнига тахтга Темур Кутлуғнинг ўғли Темурхон ўтиради. Янги ҳукумат билан чиқиша олмаган Амир Идику Кўк Ўрда сиёсий ҳаётидан четлаштирилди⁷. Бироқ, Кўк Ўрдадаги кейинги сиёсий ўзгаришлар Амир Идикуга Хоразм ноиблигини

³ Ўша асар 139-бет.

⁴ Б.Д.Греков, А.Ю.Якубовский Олтин Ўрда ва унинг қулаши 339 бет.

⁵ Тарихдан сабоқлар Т «Укитувчи» 1993. 166 бет.

⁶ Фасих Хавафи. Муджмал-и Фасихи. Перевод, пирндисловия, примечания и указатели Д.Ю.Юсуповой. Т., “Фан” 1980. ст. 154

⁷ Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. Т. 1969. 180-бет

сақлаб қолишига имкон яратди.

2. 1410-1411 йил баҳорида Бодхез мавзеида бўлган Шохрух Мирзо хузурига амир Ҳасан элчилигидан сўнг Дашти Қипчоққа юборилган Абакат-тавочи келиб, амир Идикунинг Шохрух Мирзога юборган совға-саломлари билан бирга мактубини топширган. Мактубда амир Идику Шохрух Мирзони олий ҳукмдор сифатида тан олганлиги ва буйсунишга тайёр эканлиги изҳор этилган эди.

Ўз мавкеини тиклаш тараддудида булган амир Идикунинг Шохрух Мирзони олий ҳукмдор деб тан олиши шимолда бўлаётган сиёсий воқеаларни диққат билан кузатиб турган Темурийлар учун қулай вазиятни вужудга келтирди.

Натижада Шохрух Мирзо 1412 йилда амир Алико ва амир Илёсхўжаларни қўшинга бош қилиб Хоразмга юборди. Бироқ, улар ўзларига юклатилган вазифани уддалай олмаганлар. Самара бермаган уринишдан сўнг Шохрух Мирзо Хоразм ишини амир Саййид Али Тархон ва тажрибали саркарда амир Шохмаликларга топширган. Бу даврда Хоразм ҳокими бўлиб турган амир Идикунинг ўғли Муборакшоҳ ҳукуматига нисбатан оломон ичида норозиликлар кучайганди. Ташқаридан Темурийларнинг қўшини келаётганлиги, ичкаридаги норозиликлар, Муборакшоҳни жиддий таҳликага солган. Ички ва ташқи душманга жиддий қаршилик қилишга қурби етмаслигини тушунган Муборакшоҳ Хоразмни ташлаб кетган.

Шохрух Мирзо томонидан юборилган амирларни Хоразм саййид, уламо ва аъёнлари совға саломлар билан кутиб олганлар⁸.

Шохрух Мирзонинг мураккаб сиёсий вазиятга тўғри баҳо бера олиши ва қулай имкониятдан фойдаланиши натижасида Хоразм ҳудуди ортиқча қон тўкилишларсиз Темурийлар салтанати таркибига қайтарилди. Шохрух Мирзо Хоразмга амир Шохмаликни ноиб этиб тайинлади⁹. Хоразмга 1426 йилда Шохмалик вафот этгач, унинг ўғли Иброҳим Султон ноиблик қила

⁸ Муджмал-и Фасихи. Ст.164.

⁹ Матлаи саъдайн 182-бет.

бошлади¹⁰.

Дашти Қипчоқдаги кўчманчилар улусида ҳокимият 1418-1419 йилларда Бароқ Ўғлон ва Улуғ Муҳаммад қўлида эди. Бироқ, ҳар иккала тахт давогарлари ўртасида ҳокимиятни тўлалигича эгаллашга қаратилган кураш зимдан давом этган. 1419 йилда Улуғ Муҳаммад Бароқ Ўғлон устидан ғалаба қозониб, уни улусдан сиқиб чиқарган¹¹. Шундан сўнг, Оқ Ўрда ҳокимиятини эгаллаш ниятидан қайтмаган Бароқ Ўғлон Темурийлардан ҳарбий кўмак олиш илнжида 1420 йилда Улуғбек ҳузурига, Самарқандга келади¹².

Дашти Қипчоқда тахт учун ўзаро низоларнинг кучайиши Шохрух Мирзо учун ўз мақсадини амалга оширишга қулай шароит яратди. Ушбу мақсадни амалга ошириш учун Темурийлар ҳукумати ўзига ҳос сиёсат юритди; бир томондан, Шохрух Мирзо Улуғ Муҳаммад билан дўстона алоқаларни мустаҳкамлаб турган бўлса, иккинчи томондан, Улуғбек Мирзо Бароқ Ўғлоннинг тахт учун қилаётган уринишларини қўллаб-қувватлашда давом этди.

Улуғ Муҳаммад рақиби Бароқ Ўғлон билан курашда Темурийларнинг бетараф бўлиб туришини таъминлашга ҳаракат қилди. Бароқ Ўғлон эса Улуғбек Мирзодан олаётган ҳарбий кўмагига таянган ҳолда кучли рақибини мағлуб этишни мақсад қилиб қўйган. Бунга далил сифатида 1420 йилда Улуғбек Мирзо ҳузурига Бароқ Ўғлоннинг элчиси Сўфи Ўғлон келганлигини, у ўзи билан Улуғбек Мирзога совға-саломлар келтирганлигини, Самарқандга Сўфи Ўғлон келганидан оз муддат ўтиб, Шохрух Мирзо ҳузурига, Ҳиротга Улуғ Муҳаммаднинг элчиси Олим Шайх Ўғлон ва Фулодлар ташриф буюриб, манфаатли музокаралар олиб борганлигини айтиб ўтиш мумкин.

Бундай сиёсий “ўйин”лар 1423 йилда Улуғ Муҳаммаднинг мағлубияти билан якунланиб, Бароқ Ўғлон ҳокимиятни эгаллади. Зеро, Шохрух

¹⁰ Тарихдан сабоқлар 167 бет.

¹¹ Тарихдан сабоқлар. 115 бет

¹² Ўша асар, ўша бет.

ташаббускорлигида Улуғбек Бароқ Ўғлонни ўз рақибига қарши тура оладиган ҳолга келтирган ва у Темурийларнинг кўмаги билан ўз улусида ҳокимиятни эгаллаган¹³. Лекин, кейинчалик Бароқ Ўғлон Темурийларнинг ишончини оқламаган ва Мовароуннаҳрнинг шимолий чегара шаҳарларини босиб олган. Унинг Улуғбек Мирзога йўллаган мактубида Сифноқ шаҳрига нисбатан қилаётган даъвоси ҳақли эканлиги, ушбу шаҳар шариат ва урф (ёсо) бўйича унга тегишли бўлиши ҳақида баён этилган эди. Бу эса Чингизий ҳукмдорлар ва Темурийлар орасида жанжалли бўлган ҳудудлар масаласида мазкур ҳудудларнинг легитимлилиги, яъни қонунан кимга тегишлилиги бўйича тортишувлар бўлиб турганидан дарак беради.

Дашти Қипчоқ ҳудудида бошқа чингизий ҳукмдорлари ҳам фаол бўлиб, XV асрнинг 20-йилларида «Шайбон улуси»да ўзига хос сиёсий ўзгаришлар рўй бермоқда эди. Биз бу ерда Абулхайрхон ва унинг фаолиятини назарда тутмоқдамиз. Зеро, Темурийлар салтанатининг Оқ Ўрда билан сиёсий-ҳарбий муносабатлари мураккаб вазиятларда кейинчалик Абулхайрхон давлати билан амалга оширилган.

1428-1429 йилларда Жануби-Ғарбий Сибирдаги Тўра шаҳрини эгаллаган Абулхайрхон мазкур шаҳарни ўз давлатининг пойтахти деб эълон қилди¹⁴.

Айни шу даврдан бошлаб Абулхайрхон бошчилик қилган кўчманчи қабилалар Дашти Қипчоқдаги йирик сиёсий кучга айланди ва Темурийлар салтанати билан сиёсий муносабатга киришди.

Улуғбек Мирзо 1431-1432 йил ёзида Сарахсда бўлган Шохрух Мирзо ҳузурига чақирилган. Улуғбек Мирзо Сарахсда отаси билан нима мақсадда учрашганлиги номаълум. Назаримизда, мазкур учрашувда салтанат шимолидаги кўчманчиларнинг кундан-кунга кучайиб бораётган босқинчилик юришларини бартараф қилиш масаласи муҳокама қилинган. Чунки, XV асрнинг 30-йиллари Темурийларнинг шимолдаги кўчманчилар ҳужумидан кўп маротаба танг аҳволга тушиб қолган даври ҳисобланади.

¹³ Ўша асар, ўша бет.

¹⁴ Тарихдан сабоқлар. 69-71 бетлар.

Мазкур босқинчилик юриши ҳам аввалгилари каби қиш фаслида озуқа танқислиги важдан ўтроқ, маданий ўлкаларга амалга ошириладиган ҳарбий юришнинг навбатдаги кўриниши эдими ёки бу босқин Хоразм сиёсий ҳокимиятини эгаллашга қаратилганмиди?

Бу борада турли қарашлар ва ёндошувлар мавжуд. Уларни шартли равишда икки гуруҳга ажратиш мумкин:

1. Кўчманчиларнинг ҳарбий ҳаракатлари Шохрух салтанатига жиддий ҳавф солиш даражасида бўлмай, балки, талончилик, кундалик озиқ-овқат ва кийим кечак муаммоларини ҳал қилишга қаратилган ҳаракатлардан иборат, деган қарашни илгари сурувчилар.

2. Шохрух Мирзо салтанатига тегишли ҳудудларга таҳдид ва жиддий ҳавф солиш орқали айрим минтақалар устидан ўз сиёсий ҳокимиятини ўрнатиш, шу орқали чегарадош ҳукмдорлар ўз мавқеларини мустаҳкамлаш ҳаракатлари, темурийлар салтанатини кучсизлантиришга бўлган интилишлардан иборат, деган қарашлар.

Биринчи қарашга мансуб фикрлар асосан Темурийлар салтанати тарихчилари ва улар томонидан яратилган манбаларда ўз аксини топади. Иккинчи гуруҳга тегишли қарашлар эса аксинча, Абулхайрхон сингари ҳукмдорларнинг манфаатлари, шон-шуҳратини оширишга хизмат қиладиган ёндошувлардан иборат, дейиш мумкин. Масалан, ўша даврда Абулхайрхоннинг сарой тарихчиси бўлган Масъуд ибн Кўҳистонийнинг берган маълумотига кўра, Абулхайрнинг ҳарбий юришдан мақсади Хоразм ҳокимиятини эгаллаш бўлган. Бу билан Масъуд ибн Кўҳистоний Абулхайрхоннинг сиёсий-ҳарбий жасорати, ҳукмдорлик салоҳияти юқорилиги кабиларга урғу бермоқчи бўлади.

Академик Б. Аҳмедов “Тарихи Абулхайрхоний” ва “Баҳрул асрор” каби тарихий манбалардан мисоллар келтирган ҳолда кўчманчиларнинг Хоразмга қилган босқинлари фақатгина халқни талашдан иборат, деб ҳисоблаш нотўғри бўлади, мазмунидаги хулосани берган¹⁵. Шунингдек,

¹⁵ Б.А. Аҳмедов. Государство кочевых узбеков.. ст. 49

олим салтанат ҳудудларига қилинган турли мақсадлардаги ҳужумларни бир томонлама, оддий талқин қилиш тарихий воқеликни бузиши ва ҳукмдорлар шахсига баҳо беришда янглишликларни келтириб чиқариши мумкинлигига ишора қилади. Ушбу воқеа ҳақида маълумот берувчи тарихий манбалар ва замонавий илмий адабиётларни ўрганиш натижасида қуйидагича хулоса қилиш мумкин:

Абулхайрнинг Хоразмга амалга оширган босқини гарчи сиёсий аҳамият касб этса-да, ҳукуматни қўлга олиб, давомий бошқариш мақсади бўлган, деб ҳисоблаш қийин. Буни қуйидагича изоҳлаш мумкин. Биринчидан, қудратли Темурийлар салтанати ҳукмдори Шохрух Мирзо бунга қарши катъий чора кўриши табиий ҳол эди.

Иккинчидан, Дашти Қипчоқ ҳудудида Абулхайр улусига қўшни бўлган кўчманчи гуруҳлар ҳам мавжуд бўлиб, улар Абулхайрхон ҳокимиятига катта хавф туғдирганлар. Шунинг учун ҳам улус ҳукмдори ўз юртидан узоқлашиши ёки босиб олинган Хоразмда маълум миқдорда қўшин қолдириши имкондан ташқари ҳол эди.

Абулхайрхон бошлиқ кўчманчилар давлатида 1441 йилда ички зиддиятлар кучая бошлагач, улар томонидан Темурийлар салтанати чегараларига босқинчилик юришларини уюштириш камайган. Бу даврда Бароқ ўғлоннинг ўғиллари Жонибек ва Гирайхонлар Абулхайрхон ҳокимиятига бўйсунмай, унга қарши курашни кучайтиришди. Шунингдек, Абулхайр Дашти Қипчоқда кўчиб юрган ўзининг қондоши Саид Аҳмад ва Аҳмадхондан хавфсираган. Чунки, кейинги вақтларда Аҳмадхоннинг Дашти Қипчоқдаги таъсир доираси кенгайиб борган. Шохрух Мирзонинг Абулхайрхонга қарши бўлган Аҳмадхон ва бошқа султонлар билан алоқаси бўлганлиги борасида ўрганилган тарихий манбаларда маълумот учрамайди.

Абулхайрхон 1446 йилга келиб ўзининг энг кучли рақибларидан бири ҳисобланган Мустафоҳон¹⁶ устидан ғалаба қозонди. Бу эса, унга яна Шохрух

¹⁶ Мустафоҳон ҳам Абулхайрхон каби Шайбон улусига қарашли ҳукмдорлардан бўлган.

Мирзо салтанати ҳудудларига босқин қилишига имкон яратди. Бир томондан, Абулхайрхоннинг фаоллашуви, иккинчи томондан, Шохрух Мирзонинг оғир касаллиги, салтанатнинг шимолий ҳудудларида беқарорликнинг кучайишига, чегаралар даҳлсизлигининг заифлашувиға шарт-шароит яратиб борди.

Абулхайрхон қулай вазиятдан фойдаланиб, 1446 йилда Сирдарёнинг ўрта оқимида жойлашган, салтанатнинг шимолий чегараси шаҳарлари ҳисобланган Сигноқ, Оққўрғон, Арқук, Ўзганд ва Сузоқ шаҳарларини босиб олган. Шу муносабат билан кўчманчилар давлатининг пойтахти Тўра шаҳридан Сигноқ шаҳрига кўчирилган.

Абулхайрхоннинг салтанат ҳудудига бу босқини аввалгиларидан мазмунан ва миқёси жиҳатидан кескин фарқ қилди. Бу сафар кўчманчилар салтанатнинг айрим ҳудудларига босқин қилиш билан бирга баъзи ҳудудлар устидан ўз назоратларини ўрнатишга ҳам муваффақ бўлдилар.

Хуллас, ўз ҳокимиятини асосан Мовароуннаҳр, Эрон, Кавказ каби бир вақтлар Чингизий ҳукмдорларга қарашли ҳудудлар устида барпо қилган Темур ва унинг авлодлари учун энг таҳликали ташқи куч салтанатнинг шимоли ва шимоли-шарқида ҳукм сураётган Чингизий сулолалар эди ва Шохрухнинг моҳир дипломатияси орқалигина бу хавфнинг олди олинади. Шу тариқа Темурийлар салтанати то мазкур кучларнинг янги тармоғи – Шайбонийлар томонидан истило қилингунга қадар қарийб юз йил давомида яшаб қолиши учун пойдевор яратилади.